

Az Egyetem-utcai volt Károlyi-palota építésének története.

Budapest még ma sem rendelkezik a fővároshoz méltó múzeum-épülettel s ezért, hogy a szűk falak közé szorult, még a milléniumi kiállítás idejéből megmaradt kicsiny Fővárosi Múzeumban el nem helyezhető gazdag, de úgyszólván rejtett képanyag a nagyközönség részére is hozzáférhető legyen, a főváros vezetősége megvásárolta s képtár céljára berendezte a mai alakjában éppen 100 évvel ezelőtt épült Károlyi-palotát. A most megnyitott Egyetem-utcai Székesfővárosi Képtárnak azonban a benne kiállított tárgyak művészi értékén kívül úgy történeti, mint művészeti és művelődéstörténeti szempontból még külön jelentősége is van. Bár a mai, XIX. századi épület dísztelen külseje még nem adja meg a szigorúan vett műemlékjelleget, mégis belsejének az egyszerűség mellett is előkelő stílusa, tiszta arányai egy letűnt század művészeti felfogásának ittmaradt jellemző képviselőjévé teszik e palotát. Építésének külön története van s az előző korok épületformáival, a hozzájuk fűződő eseményekkel, ma, mint a régi Pest történetének beszédes emléke áll a szűk utcák modern életforgatagában, ezzel is figyelmeztetve bennünket a mult nagyobb tiszteletére.

A palota mintegy 150 évig volt a gróf Károlyi-nemzetség birtokában s ezen másfél százados időközben a család művészetszeretete és áldozatkészsége az akkor uralkodó stílusok hatása alatt több változtatást eszközölt rajta. De még a gróf Károlyi-család birtoklása előtt is történtek jelentősebb átépítések, mert a régebbi idők tulajdonosai nagyszabású építkezéseikkel s az épület falain keresztül is reprezentáló törekvéseikkel szintén a város külsejének szépségét igyekeztek emelni. S hogy már a XVIII. század első felében valóban pompázó, díszes palota állhatott a mai épület helyén, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a Mária Terézia látogatását előkészítő bizottság éppen ezt a palotát választotta ki a királyné itt-tartózkodásának legméltóbb helyéül.

A palota építéstörténetének első nyomai a törökfelszabadulást követő időkre vezetnek vissza, amikor az omladozó várfallal körülvett szegényes, kicsiny, az ostromok tűzében teljesen szétdúlt romváros minden jogkör nélkül még a Bécsből irányított kamarai igazgatóság intézkedései alá tartozott. Mindkét városnak akkor Werlein István báró kamarai adminisztrátor volt teljhatalmú ura, aki tetszése szerint ingyen, vagy potomon osztotta ki a letelepülők házhelyeit. Tekintetbe véve, hogy a gazdátlan telkek között szabadon válogathatott, talán minden építési szándék nélkül, mint a várbeli Dísz-téren, úgy itt is a város szívében foglalt le a maga szá-

mára hatalmas területet. E nagykiterjedésű telek a város legforgalmasabb helyén feküdt, ami nagyban emelte értékét; de valószínűleg azért is eshetett Werlein választása éppen erre a területre, mert azon, ha romokban is, de az előző századokból származó épület alapfalait találta, amelyek még mindig elég erősek voltak arra, hogy az esetleges ráépítést lehetővé tegyék. Ha elgondoljuk, hogy a megrongált török mecseteken kívül alig volt itt felhasználható épület, hiszen még az erős kőfalakból épült plébániatemplom is összeomlással fenyegetett, akkor, e nehéz időkben ez nem megvetendő előnyt jelentett. Werlein, úgy látszik, a falakat meg akarta menteni a teljes pusztulástól s ezért kiegészítette azokat, tetőt huzatott rájuk s az egész telket kerítéssel vévette körül; mert halála után fia, Werlein Edmund József báró ilyen állapotban kapta örökségképen s ugyanezen állapotban adta is el az ingatlant 1694 augusztus 30-án Wilfersheim Miklós csász. és kir. élelmezési biztosnak megállapított becslés szerint csekély 150 forintért.¹⁾

Már a vétel utáni második esztendőben Wilfersheim lebontatta az ideiglenes házat s Kalcher Mártonnal, a Steiermarkból származó nagytekinetű építőmesterrel — aki Pest városának második bejegyzett polgára, egyben tanácsosa és a budai kőműves és kőfaragó céh megalapító tagja volt — építtette fel palotáját 1696-ban.²⁾ E palota, melynek megemlítését más, talán kisebb jelentőségű épületekkel szemben régi leírásokban nem találjuk, minden valószínűség szerint még a XVII. század ízlésének megfelelően, de már elég díszesen és kényelmes elosztással épülhetett. Talán a ma is fennálló várbeli régi városház külseje (ma előljárási épület) s az 1702-ben épült, de 1913-ban lebontott Glöckelsberg-, majd Eszterházy-palota olaszos barokk külsejéhez hasonlíthatott legjobban, mely utóbbi részben szintén Kalcher alkotása volt.³⁾ Jellemző stíuselemei még valószínűleg a falsíkjához hasonló, keretelt kapuzat, a váltakozó lezárású emelet ablakor s a homlokzati sarkokon elhelyezett zárt, tornyos erkély lehettek.

Wilfersheim halála után az örökösök, akik már nem tartózkodtak Pesten, igyekeztek a házon túladni s megbíztatták Ritzig Baptistának közvetítésével, ki a helybeli invalidusok palotájának (ma Központi városháza) volt ezredese, 1744 április 9-én két hozzátartozó rákosi réttel együtt 11.000 forintért eladták Patachich Gábor kalocsai érseknek.⁴⁾ Patachich elsősorban pesti tartózkodásai céljából, mert tagja volt a hétszemélyes táblának s egyben fivérei, Sándor és Lajos, valamint az utóbbi fia, János számára vásárolta meg s rendezte be a palotát, melynek telekrajza ekkor a kerttel együtt az eredeti szabályos négyszöggel szemben már szabálytalan alakú lett.⁵⁾ Változtatása palotán alig történhetett, mert Patachich érsek már a következő évben, 1745 december 5-én meghalt s nem sokkal később, 1747 augusztus 25-én fivérei el is adták azt gróf Barkóczy Ferenc, akkor még egri püspöknek.⁶⁾ Az eladási ár ugyan jóval drágább volt, mert Barkóczy 18.000 forintot fizetett érte, de ezt a rohamosan megindult városfejlődés következtében beállott ingatlanértékek emelkedésével magyarázhatjuk. Az adás-vétellel kapcsolatban újból felmérték a telket s ekkor még szabálytalanabb formát nyert, ami a későbbi szimmetrikus elrendezésű tervek kielégését nagyban akadályozta. Az új tulajdonos, Barkóczy, kit méltán nevezhetünk a XVIII. század legkiválóbb magyar egyházfejelmének, mint a művészetek lelkes mecénása, aki fáradhatatlan

volt a tervekben, építkezésekben, bizonyára nagy pompával rendezkedett be s így lett e palota a város legelőkelőbb épülete, mely a Pestet látogató királyné tetszését is megnyerte.

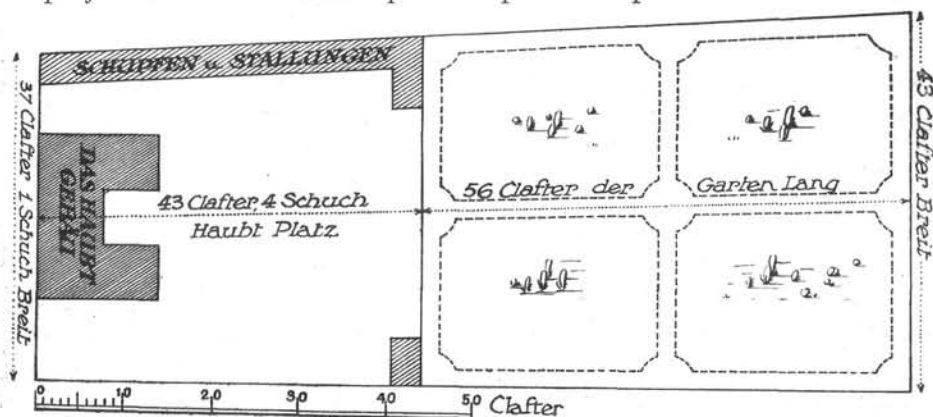
1751 augusztus 4-én érkezett meg Mária Terézia férjével, Lotharingiai Ferencsel és fényes kíséretével.⁷⁾ A fogadtatás rendkívül lelkes és ünnepléses volt, mert évszázadok óta ez volt az első eset, hogy a város lakossága falai között láthatta uralkodóját. A hajón érkező fenséges pár egyenesen Barkóczy palotájába vonult, melynek elsőemeleti ablakaiból nézték végig a katonaság és a polgárság hódoló felvonulását. Ezen látogatás emlékére helyeztette el a vendégszerető házigazda, Barkóczy püspök Mária Terézia és Lotharingiai Ferenc portraitját dísztermének falára.

A palota felépítésétől számított 63 év után történik az első gyökeresebb változtatás. 1759 tavaszán nem kisebb jelentőségű építőmester, mint a helybeli Mayerhoffer András kap megbízást az átalakításra.⁸⁾ Ezen építkezésről, a palota elhelyezéséről és formájáról nagyjában egy 1768-ból fennmaradt vázlat és Jung Józsefnek, a következő idők másik nagy mesterének tíz évvel később, 1778-ban készített, de már közbeeső kibővítéseket is feltüntető felvételi rajza nyújt legalább alaprajzban némi tájékoztatást számunkra. Különös fontossággal bír a Jung-féle rajz, mert a későbbi toldások elhagyásával még a Barkóczy idejéből származó egykori terelelosztást s belső térkiképzést teszi előttünk szemlélhetővé.⁹⁾ Azt természetesen, hogy az építésben milyen szerep jutott Mayerhoffernek, ezen alaprajzokból ma már, sajnos, nem tudjuk eldönteni. A későbbi koncepciók kialakulására nézve a két különböző időből fennmaradt alaprajz egybevetéséből annyit azonban megállapíthatunk, hogy Barkóczy hercegprimás idejében a 11 ablaksor-szélességre terjedő épület csaknem négyzetes formája három oldalról egy kisebb belső udvarteret zárt körül. Az alaprajzi típust vizsgálva az a gondolatunk támad, mintha egy kisebb kastély- és háztípus forrott volna egymásba. És éppen a városi építkezésekben csak ritkán előforduló, de itt meglehetősen domináló kastélyszerűség, ami a földszintes, □ alaprajzú, árkádosan körülfutó udvari folyosó által még erősebben jut kifejezésre, utal legjobban a lényeges újításra, a szárnyak hozzáépítésére s utal sejtésünk szerint Mayerhoffer invenciójára is. Utcai homlokzata nem töltötte ki teljesen a telek szélességét, hanem a középtengelyben helyet foglaló épülettömbtől jobbra és balra bejárattal megszakított falkerítés húzódott, mely a sarkokon tovább fordulva a hatalmas gazdasági udvart és a négy táblára osztott kertet fogta körül. Mélyen benyúló kapualjából ballusztrádos lépcsőház vezetett fel az emeletre, ahonnan széles, zárt folyosóból a díszterembe s a szobákhoz lehetett jutni. A homlokzat, a belső körülfutó folyosó s a középrizalit szélességének megfelelő díszterem öt ablaknyílása, amelyből három belső ablaktengely még szorosabban összetartozott, erősen emlékeztetnek egyéb pesti és környéki alkotásokra. Míg a plasztikailag felfogott erkélyes kapuzatkiképzés a századközepi díszesebb épületeknek úgy szólván elmaradhatatlan alkotórésze volt, itt ez a festői felfokozás teljesen elmaradt s Mayerhoffer már a 60-as, 70-es évek mérsékeltebb felfogásához közeledve, kevésbé hangsúlyozott megoldást alkalmazott. Az alig kiemelkedő kettős pilaszterek közé az ugyanazon időkből származó, de mostanában lebontott Kaas Ivor-utcai

gróf Batthyány-palota, vagy a még régebben csákány alá került legnemesebb külsejű pesti rokokó-épület, az egykori Athenaeum-palota kapuzatához hasonlóan, erőteljesen keretelt díszes összekötőív kerülhetett. Kocsik részére az udvarba külön kapu vezetett, mely mellett a telek közepét határoló ballusztrádos kerítésig a régi tulajdonosról elnevezett Wilfersheim-utca mentén fészerek, kamrák, istálló és az udvarmester háza épültek.

Alig készült el azonban a palota s belső berendezése, Barkóczy 1761-ben Magyarország hercegprímása lett, aki most már Pozsonyban tartózkodott többet, mert a primási székhely, Esztergom akkor még katonai erődítés volt. Pestre mind ritkábban látogatott Barkóczy, mert átérezve küldetésében a magyarság kívánságait, minden idejét és erejét arra használta fel, hogy a régi metropolis helyére felépülő, óriási arányokat meghaladó templom és rezidencia tervét mennél előbb megvalósíthassa. De ez az energikus, egész életén át folyton csak építő egyházfejedelem 1765-ben hirtelen meghalt álmaival együtt s bezárultak az újonnan épült pesti palota kapui is. Végrendeletében öccsére, gróf Barkóczy János szabolcsmegyei főispánra hagyta pesti palotáját, aki viszont azt teljesen nővéreinek, Szirmay Tamásné grófnőnek bocsátotta rendelkezésére. 1768-ban Szirmay grófné az egész palotát berendezésével együtt egy esztendőre Beleznay Miklós tábornoknak adta bérbe 600 forintért.¹⁰⁾

Barkóczy János grófot elfoglaltságai tavarnai kastélyához kötötték jobban s így a nagy távolságra eső palota csak gondot és terhet jelentett számára. 1768 november 5-én el is adta pesti ingatlanait az akkor még ezredesi rangot viselő gróf Károlyi Antal szatmármegyei főispánnak, aki örömmel kötötte meg a szerződést, mert mint a hétszemélyes tábla közbírája eddigi pesti utazásai alkalmával apósának, a szomszédos ház tulajdonosának, báró Harruckern Ferenc kamarai tanácsosnak vendégszeretét kellett igénybe vennie.¹¹⁾ 1769 január 17-én történt meg a hivatalos átírás (mert január 15-ig szólt Beleznay bérleti szerződése) Fegyveres György titoknok és a pesti tanács két kiküldöttje jelenlétében. Még 1768 július 24-én, tehát közvetlenül a szerződés megkötése előtti időből egy már előzőleg említett házbecslést őriz a Károlyi-nemzetség levéltára, mely az alaprajzi vázlat kíséretében képet ad a palota állapotáról.

24. A Barkóczy-palota alaprajza 1768-ból.

A rövid jelentés szerint az alapfalak erősek és jól épültek. Ugyanúgy a tetőzet is teljesen jó állapotban volt, melynek nagyrésze csak nem régen készült el újjól.

Károlyi a palota megvételekor tervbe vette annak kibővítését is. Bár a nagyszabású átépítés csak 1779/80-ban történt, mégis a fenti jelentéshez csatolt vázlat és a későbbi Jung-féle felvételi rajz (1778) között némi eltérést találunk, ami arra enged következtetni, hogy egy nagy koncepciónak egyelőre csak a legszükségesebb bővítései és átépítései jutottak kivitelre. Először a szomszédos Harruckern-ház felé eső részen indult meg a terjeszkedés. Ekkor, hogy a meghosszabbított homlokzat ne emelkedjék ki a beljebb épült Harruckern-ház falsíkjából, kapta azt az egyenesiránytól eltérő, megtörten befelé haladó rizalitszerű, ferde tengelyű szárnyépületet, mely nemcsak a tervező művészeket, hanem jóval később még a Szépítő Bizottságot is foglalkoztatta. Az így keletkezett aszimmetrikus alapelrendezésben az új szárny természetesen csak szervesen, csonka toldaléka lett az egész épületnek. De ugyanekkor az egyik régebbi belső szárny is új, azonban csak lényegtelen s inkább valami különösebb kívánságra szintén meghosszabbítást nyert.

A csak részletekben végzett munkálatok azonban még nem jelentettek ötletszerűséget, mert kétségtelen, hogy az átépítés csakis egy egységes elgondolás s a szimmetria elve szerint képzelhető el. A teljes kivitelezés elé valószínűleg előre nem látható és általunk nem ismert kisebb-nagyobb akadályok merülhettek fel. Ezek között is talán legnagyobb a Duna hirtelen jött katasztrófális áradása volt, mely minden számítást felborított. 1775 február 15-én éjjel lépett ki a Duna medréből s csaknem az 1838-as árvíz borzalmaihoz hasonlóan, úgy szólván egész Pestet, külvárosaital együtt, a budai alsóvárosokat és Óbudát — közel 900 házat romba döntve — elöntötte.

A menekültek közül mintegy 500 embert az invalidusok palotájában helyeztek el, ahol a vidék megértő szeretete gondoskodott élelmezésükről. S ebben az ínséges szomorú állapotban Károlyi Antal gróf a nyomorgó, fázó hajléktalanok másik nagy tömegét, kik mindenüket elvesztették, palotájába hozatta s saját magának csak egy szobát tartva fenn, pompás termeit és lakosztályait nyitotta meg e szerencsétlenek számára. A gróf ezen nemes cselekedetével nagylelkűségét, emberbaráti szeretetét mutatta meg, mely annyira szívhez szóló volt, hogy a segítségnyújtásban csakhamar mások is követték példáját.¹²⁾

Bár e palotát sem kímélhette meg teljesen az árvíz, erős falai mégis ellentállhattak a romboló vésznek. De az udvar, az istálló és egyéb gazdasági épületek, továbbá a park, áldozatul estek s ezért minden építkezés helyett először ezek rendbehozásán fáradozhatott tulajdonosa. Közben meghalt Károlyi apósa is s ekkor az örökösök osztozkodás helyett őt bízták meg a nagykiterjedésű birtokok kezelésével. Így csaknem állandó gyulai tartózkodása, majd újabb, főigazgatói tisztségében tett utazásai a váradi és ungvári kerületekben annyira elvonták eredeti szándékától, hogy a megkezdett építkezés folytatása csak 1779-ben jutott végérvényesen kivitelre.

Az már most a kérdés, hogy ha a gróf csakugyan 1769-ben határozta el a palota kibővítését, hogyan és milyen terv szerint akarta azt felépíttetni? A Károlyi-nemzetség levéltára megőrzött ugyan néhány, e palotára vonatkozó tervet, de ezek — egy összetartozó tervcsoport kivételével, mely az 1779/80-as évszámot tünteti fel — sem dátumot, még kevésbé mesternevet nem jeleznek.¹³⁾ Úgy a datált tervcsoportból, mint a többi tervekből azonban igen érdekes megállapításra juthatunk, mert nemcsak a színbeli megkülönböztetés, hanem az egyikhez írt megjegyzés is amellett szól, hogy a gróf bizonyos feltételekhez ragaszkodott. Ez pedig Károlyinak azon kívánsága volt, hogy a régi épület falainak meghagyásával, mint centrumhoz kell a homlokzatot két oldalról meghosszabbítani. De a rezidencia építése itt az esztétikai követelmények mellett e korszak szokásaihoz híven egyben a vezető állásokban mindjobban kiemelkedő főúr pompaszeretetét s méltóságának nagyságát is kifejezésre akarta juttatni. S ezért egy hatalmas, díszes lépcsőház megalkotásában koncentrálódik a tervezőművész főfeladata, melynek megkonstruálásához különben alkalmas teret nyújtott a régi épületszárnyak által közrefogott udvarrész. A meglevő teretket vizsgálva itt csakis egy vázponra húzott, egy kézből eredő, összetartozó tervcsoport jöhet tekintetbe, melyeken a tervező a régi Barkóczy-féle középső épülettömböt színezésben is megkülönbözteti a kivitelre kerülő új részekről. Minden más tervet és felvételi rajzot ezért későbbi időre kell tennünk, mert ezeken a közben kiépített szárnyépület is már réginek van feltüntetve.

Következtetésünkkel szemben viszont Éble Gábor — a többi tervet teljesen figyelmen kívül hagyva — ugyanezen tervcsoportot, mint az 1779/80-ban történt építkezéshez készülteket közli¹⁴⁾ Ezen megállapítását azonban már azért sem fogadhatjuk el, mert a három (homlokzati, földszinti és emeleti alaprajzot feltüntető) tervnek eredeti és még jól kivehető dátumjelzését »Ad No 1769«, csak utólag, valószínűleg az archivum rendezésekor írták át 1779/80-ra. Itt tehát a befejező építkezést igazoló számadási könyv alapján a levéltár valamelyik archivariusa önkényesen téves évszámjelzéssel látta el e tervcsoportot. Ezáltal teljesen igazolva látjuk a feltevést, hogy Károlyi már 1769-ben, a házvétel hivatalos átírásának évében foglalkozott egy nagyarányú átépítés tervével. Az csak természetes, hogy a régi épületből igyekezett mennél többet megtartani, mert a 10 évvel előzőleg Mayerhoffer által átépített palota a jelentés szerint még igen jó állapotban volt. De a tervek maguk is mutatják, hogy az átmeneti stílus dacára is még nagyon sok bennük a rokokó reminiscencia. Különösen vonatkozik ez a domináló középizalitra és a lépcsőház elgondolására. A középrész kettős falsíktörése, a kettős kupola, a hatalmas pilasztersor, a megnyúlt ablakok, felettük az ovális világítóablakokkal, az emblémákkal gazdagított, megtört vonalú tympanonív, az oldalrizalitok Mansardtetői mind pesti és környéki mintaképek jól ismert motívumai. A barokk-rokokó szellemet bennük mégis a fülkékkel ellátott félköralakú lépcsőház képviseli legjobban, mely mint a térhatás és az ünnepi pompa fokozásának legalkalmasabb architektonikus eszköze, erősen foglalkoztatta e korszak építészeit. A lépcsőháznak hazánkban a század elején használatos építészeti szükségességén kívül alig volt különösebb szerepe s csak

a kastélyépítészet fejlődésével, mint az ünnepélyes fogadtatások színhelye került az építőfantázia középpontjába. Ez volt az épület magva, ahol a főúr ceremóniás vendégszeretete és gazdagsága egyszerre ragadta magához a meglepett érkezőt. Mély kapunyíláson s bolthajtásos folyosón keresztül indult meg a külső világ dinamikai áradása, mely a hatalmas kétfelé ágazó lépcsőházban már a maga külön életét élte. Egy harsogó praeludium, építészet, szobrászat, festészet harmonikus egybeforrása, egy új, képzelt világ fogadta itt a szemlélőt, akit még tovább hivatgatott a tágas díszterem nyitott ajtajából kiáradó fény és színpompa. Ezek a sajátosságok s a kastélyszerű felfogás teszi tervünket is még a 69-es évek köré. A tervben tökéletes szimmetria uralkodik s az udvar felől még változatosabb képet mutat azáltal, hogy a régi szárnyépületekből alakított hangsúlyos és széles központi épületrészt két oldalt még külön szárnyépületek fogják közre. A díszes kert bejáratáig két oldalt hosszú és homorú ívelésben záródó, azonos külsejű épületek húzódnak, bennük az egyik oldalon a híres lovardát, a másik oldalon az istállót feltüntetve. Itt említjük meg, hogy az utcai homlokzathoz egy kevesebb költséget igénylő, egyszerű terv is készült, de az áthúzások rajta sejtetik, hogy a gróf ezt teljesen elejtette. Ez a megoldás és a díszesebb homlokzatnak bár változatosan hullámzó, de erősen a síkba visszakívánkozó falfelülete, az ablakok egyenesvonalú ablakkeretei s az oldalrizalitok keskeny attikájára helyezett plasztikai díszek azonban már a klasszicizmus előhírnökeiként foghatók fel.

Érveléseink alapján a terv keletkezésének ideje többé nem kétséges előttünk s az 1769-es évszámot az építkezés megkezdésének idejére nézve is hitelesnek vehetjük. De míg a megindult munkálatok elhalasztásánál legalább sejthetjük a befejezést akadályozó okokat, annál sajnálatosabb, hogy e tervek szerzőségének kérdésében még megközelítőleg sem tudunk választ adni. Kiválóbb helybeli mester munkájának tekintjük a tervet s miután a palotát előzőleg Mayerhoffer építette át, nem zárna ki azt a lehetőséget, hogy Károlyi őt bízta meg az újabb építkezéssel is s csak közbejött halála (1771) lett volna a terv kivitelezésének akadálya. Ennek azonban teljesen ellentmond a jeles mester magas életkora, amit még sem lehet figyelmen kívül hagyni. A helybeli mesterek közül ebben az időben az idősebb Mayerhoffer Andrásnál kívül itt működött két fia, János és András, továbbá Peitmüller József és az 1772-ben meghalt Pfister András.¹⁵⁾ De természetesen mindaddig még csak következtetésekbe sem bocsátkozhatunk, míg e mesterek munkásságát a kutatás folyamán nem fogják jelentősebb alkotások is igazolni. A szűkszavú feljegyzésekből egyelőre csak annyi állapítható meg, hogy a felsorolt mesterek közül Pest legnagyobb építőmesterének fia, Mayerhoffer János és Peitmüller voltak a tehetségesebbek.

Az egyik oldalon meghosszabbított palota mégis csak csonkán hatott s ezért Károlyi elhatározta annak mielőbbi kiépítését. Szándékát talán elősegítette az a körülmény, hogy 1774-ben a mérnöki tudományokban is jártas Jung József építőmester személyében egy új művészyéniség telepedett le Pesten, ki a magyar főurak körében s éppen a kastélyépítésben szerzett magának hírnevet.¹⁶⁾ Károlyi 1778-ban lépett érintkezésbe meste-

rünkkel s még a tervezés előtt a palota eddigi állapotát feltüntető felvételi rajz készítésével (amit már többször jeleztünk) bízta őt meg. A gondos kivitelű rajzból világosan látszik, hogy mennyi valósult meg a kilenc év előtt tervbe vett építkezésből. Végeredményben nem sok az, ami kivitelre került az előző tervből; így nem változott az 1759-ben épült homlokzat, s ugyancsak érintetlenül állott (a toldaléképület kivételével) a mai gróf Károlyi-utcára néző ablaksorral ellátott régi oldalfal. Az igen ügyesen konstruált lépcsőház is csak ígéret maradt, mert megtartotta még a XVII. századból fennmaradt alakját, melyet Mayerhoffer is — legfeljebb díszesebbé téve azt — meghagyott. A legfontosabb probléma, a lépcsőház kérdése ezek szerint még mindig megoldatlan feladat volt, holott a gróf erre helyezhette a legnagyobb hangsúlyt, mert, mint említettük, a megoldási lehetőségekben az általános művészeti irányelveken kívül reprezentatív törekvések is szerepeltek.

A birtokok nagyobb jövedelme s a magasabb méltóságok megadták és elősegítették a lehetőséget, hogy Károlyi Antal gróf a már megkezdett építkezésnél is fényesebb palotát emeltethessen magának s ezért már az újabb művészi áramlat szellemét követve, újabb tervek készítésére adott megbízást, még pedig nemcsak Jungnak, hanem más helybeli mesternek is. Az egyik tervrajz feljegyzése meg is említi »Es sein vielle Riese eingeschücket worden«. A tervezők fantáziájának és munkájának azonban most még szűkebb határt szabtak az utolsó munkálatok folytán előállott újabb megkötések. A régi beosztás felhasználásával, a nem ugyanazon egyenesbe eső, elhajló új szárny egy síkba hozásával kellett a palotát egészen a gróf Károlyi-utca sarkáig kibővíteni. »Weillen aber schon das meiste von Gebäude stehet, So hat man sich darnach zu richten.« Miután a beérkezett terveken eddig semmiféle megjelölést, vagy rájuk vonatkozó leírást nem találtunk, nagyon nehéz eldönteni, hogy melyik találkozhatott a gróf tetszésével. Négy terv maradt fenn, de mind a négy csak alaprajzi megoldást ad, ami arra enged következtetni, hogy a gróf a homlokzaton nem sokat engedett változtatni s inkább a lépcsőházat és a kibővülő részek elosztását akarta újabb elgondolás szerint felépíttetni. Nem is tekintjük a terveket másnak, mint kísérleteknek, mert, mint látni fogjuk, csakis az udvari épületek s azok is bizonyos eltéréssel kerültek kivitelre. Két különböző tervben a technikai kidolgozás, az írásmód s a higgadtabb felfogás alapján Jung kezét véljük felismerni, melyek már abban is elütnek a többitől, hogy itt a különböző épületek teljes négyszögben zárják körül az udvart. Az egyikben nem is dolgozta ki a három szárnyból álló épületet, hanem változtatás nélkül megtartotta a már meglévőt s csak az új szárnyoldalt és az udvart teljesen közrefogó épületeket rendezte el. Jung másik terve alig tér el az elsőtől, de ebben, amint maga is írja, gondolatot akar adni a lépcsőház megoldására. (Gedanken auf ein Stiegen.) Ennek megszerkesztésében csillan fel legjobban Jung építőtehetsége, aki a századvégi térhatásoknak itt egyik nagyszerű példáját nyújtja. Csak a tágas, derűs, csarnokszerű térképzés emlékeztet még a barokk-rokokó idők grandiozitására, de a tiszta szerkezeti forma érvényesülése már a XVI. Lajos korát jellemző előkelő, nyugodtvonalú franciás szellemnek hajtása. Hasonló, de talán még nagyobb érdekességgel bír egy másik, ismeretlen

kézből eredő terv, melyen szerzője egységesítve a belső szárnyakat, széles, hatalmas középrészt formált s a Jung-féle tervvel analog, de ünnepélyesebb emeleti ballusztrádos galériával fokozza a térhatást. A régebbi tervvel szemben az udvari épületek frontjai is sokkal egyöntetűbb képet nyújtanak, amennyiben alaprajzi ívelésükkel a kert felé mindjobban szűkítik a tágas udvart. E tervből egyben kitűnő fogalmat nyerhetünk a helyi kertművészet fejlettségéről és nagyszerűségéről, melynek eddig egyik igen gazdag rokokó mintaképet ismertük az óbudai Zichy-kastély Jäger János H. budai építő- és kőfaragómester 1746-ban készült terve alapján.¹⁷⁾ A tervező itt a telek szabálytalanságát eltüntető, igen ügyes elrendezéssel, a virágágyak gazdag díszítő motívumaival s elliptikus kerti házával, kisebb arányokban a vidéki kastélyok pompás parkját varázsolja szemünk elé. A század végén még egyszer átültették az egész kertet s ekkor nyerte azt az igen érdekes, spirális útvonalakkal átszelt, késői barokk elrendezését, amint azt Hayek Ignác eredeti rajza tünteti fel a Székesfővárosi Múzeumban őrzött város-térképen.

Ami e terveknek és még egy negyedik jelentéktelen kísérletnek szerzőségét illeti, egyelőre éppen úgy találgatásokra vagyunk utalva, mint az 1769-es tervnél. Mert Jung egyik-másik alkotásának ismeretével szemben akkor itt élő kortársainak működéséről ismeretünk még meglehetősen hiányos. Jung Józsefen kívül a két ifj. Mayerhoffer (de János már 1780-ban meghalt), Peitmüller József és Kaufmann Ferenc azok a mesterek, akiknek szerepléséről esetleg szó lehet. A megbízást szerintünk e mesterek legtehetségesebb tagja, Jung kaphatta, aki nemcsak egy építkezés előtti felvételi rajzot, hanem két tervet is készített. Lényegében mind a négy terv a régi mintaképet követte s így egységes felfogáson alapszik. Még az utcai homlokzat helyiségeinek beosztását is híven betartották, melyeknek a középtengelybe eső hosszanti téráramlása az emeleten, a XIX. századra is erősen kiható gazdag távlatnak adja klasszikus példáját.

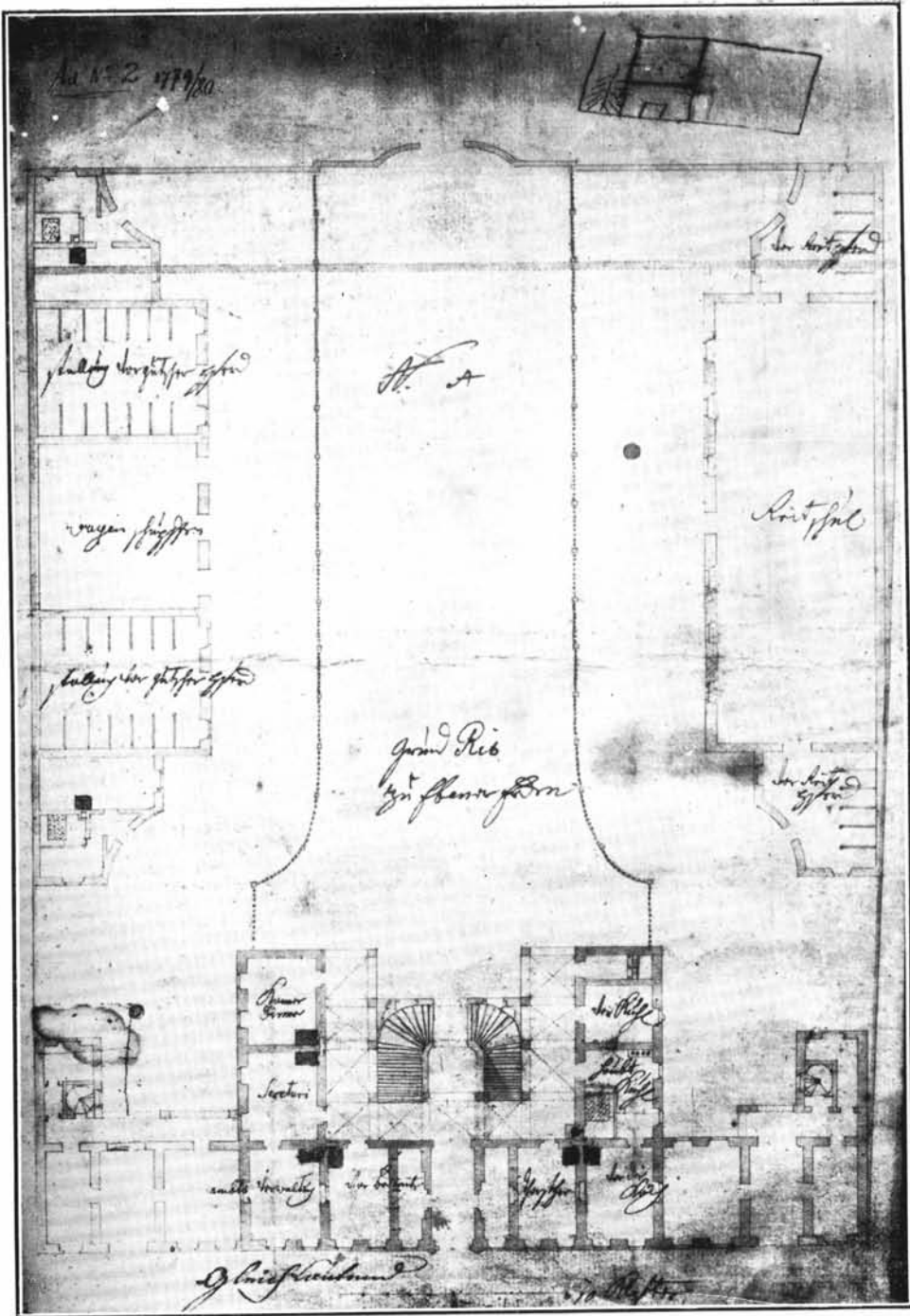
1779 március 26-án kezdték meg »Nemzetes Vitézlő Janits György Hoffmester uramtúl, az új Épületre Radovits István frumentárius által felvett Pénznek specifice kitett Perceptiója szerint« a munkálatokat és 21.373 rénes forint költséggel 1780 november 23-án teljesen készen állott a palota.¹⁸⁾ Magának az »Új Épületre tett költségnek egész summája 18.317 frt 28 krt tett ki«, míg a maradék összeg »az Ló Iskola, az Óveggház, a Szerszám és Szinn új kamara« építésére esett. Szinte érthetetlen, hogy a legnagyobb részletességgel vezetett számadáskönyv, mely a »mészkeverő és oltónapiszamosok«-nak, de még »a Mesteremberek számára az Fehér Rózsa Boltban vett Listákh és papirosért« fizetett összeget sem felejtí ki, az építőmesterekről, a tervezőkről említést sem tesz. Csak az építést vezető udvarmesternek, Janits Györgynek neve szerepel többször. Az úgynevezett bokrétaünnepet 1780 augusztus 9-én tartották, mert ekkor »Pallérnak és Krist Pallérnak amidőn a zöld ágat fell tették az kő falnak tetejére borra valót szokás szerént 2 frt«-ot fizettek.

Hogy a régi palotán mily keveset változtattak, azt legjobban »az régi épületben tett egy kőművesnek és egy napszamosnak 2 napi Munkájáért fizetett kicsiny összeg, 1 frt 16 kr. bizonyítja. De még világosabban látjuk az új építkezés eredményét Balla Antal Pest városának 1789-ben

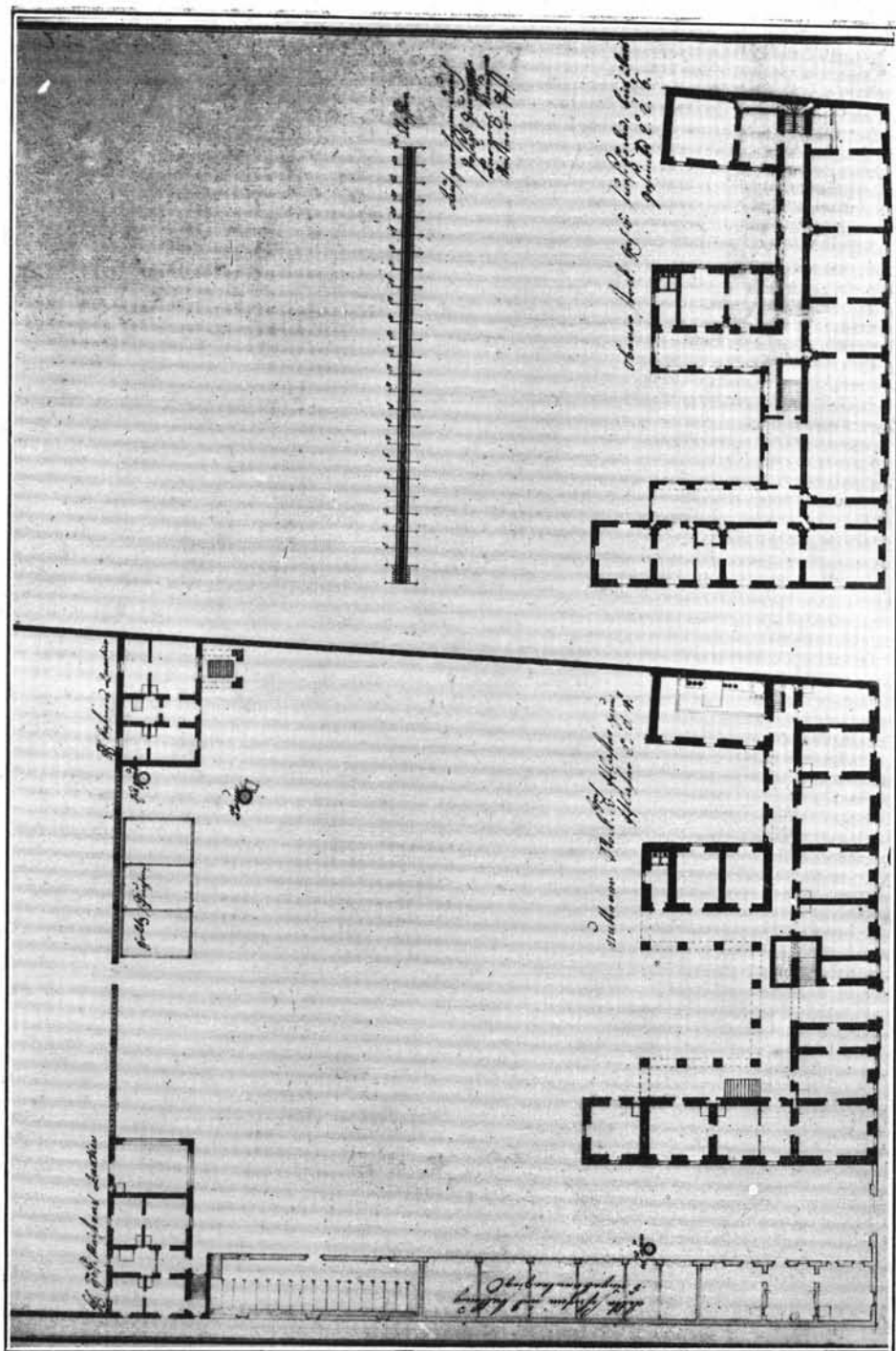
rajzolt térképén, mert az ezen feltüntetett és pontosan lemért telek és épület alaprajza meggyőzően mutatja, hogy a különböző tervek dacára sem került kivitelre a lépcsőház és a lovarda, viszont megmaradt az összes tervekben mellőzött, a szimmetriát zavaró toldás.¹⁹⁾ Ha már most rekonstruálni akarjuk a XVIII. századi épület végleges külsejét, akkor a Mayerhoffer által épített öt ablakszélességre kiterjedő, oromzatos és súlyos középrizalíthoz — melyhez valamelyest közel állhatott a tíz évvel későbbi homlokzati terv — könnyed, higgadt külsejű, kastélyszerűen hátramenő rizalitos oldalszárnyakat kell elképzelnünk, de nem annyira leegyszerűsített falkiképzéssel, mint ahogyan a terven látszik. Az épület időközönti átépítéséből következik, hogy az egységes hatásokra való törekvések mellett is belsejében a korai, homlokzatának középrészén a virágzó s az oldalakon a késői barokkstílus jegyeit viselte magán. Mindenesetre az 1769-ben ismeretlen szerzőtől származó tervhez állhatott nagyjában a legközelebb, mert amint ez a terv alkalmazkodni igyekezett az előző alkotáshoz, éppen úgy a végső állomás is tiszteletben tartotta közvetlen elődjének elgondolását. Rösler János K. egy 1809-ben megjelent Pestről szóló ismertetésében azt írja a Károlyi-palotáról, hogy bár alaktalan tömegű és túlterhelt, mégis nagy-szerű alkotás (unförmlich, massiv und überladen, aber prächtig.²⁰⁾ Ezzel a megjegyzéssel az író természetesen éppen a XIX. század első éveiben emelt épületek egyszerűségét, higgadtságát akarja szembeállítani a barokk művészet nyugtalanságával, mert minden más egykori leírás e palotát az előkelő, szép külsejű házak között említi meg. A parkot egy külön terv szerint, melyet Janits, az építés vezetője approbált, igen ízlésesen empir vázákkal díszes kőfal vette körül.²¹⁾

Készen állott Pest legszebb palotája, de tulajdonosa, Károlyi Antal gróf nem sokat időzhetett benne, mert 1785-től kezdve Bécs lett állandó tartózkodási helye. Onnan, mint a m. kir. nemes testőrző sereg kapitánya s később mint tábornagy már csak ritkán kereshette fel pazarul berendezett rezidenciáját. A magára maradt palota egyik csendes szobájának csak a szigorú szerzetesi életet élő Pater Farkas, a gróf gyóntatóatyja volt lakója, kit Orczy Lőrinc, a költő többször meglátogatott. Egyik levelében írja, hogy »megnéztem Excellenciád sebesen növvő új házat, istállóját és Pater Farkast.«²²⁾ Az apa helyett később fia, Károlyi József gróf, Békés megye főispánja költözött be a palotába, feleségével, gróf Waldstein-Wartenberg Erzsébettel, akinek egyik leánya, Erzsébet is itt született. Pestre érkezésük öröme, 1789 decemberében fényesen kivilágították a palotát.²³⁾ Károlyi Antal gróf halála után (1791) fia, József is Bécsbe költözött s a palota kapui most már csak nagy ritkán nyíltak meg előkelő vendégek fogadására. 1803 tavaszán József főherceg, a nádor szállott meg benne többször s Károly főherceg, a Napoleon elleni háborúk híres hadvezére két ízben is, először 1803-ban, majd a következő esztendőben Albert királyi herceggel és kíséretével együtt tartózkodott a palotában, mely ezen alkalommal fényárban úszott.²⁴⁾

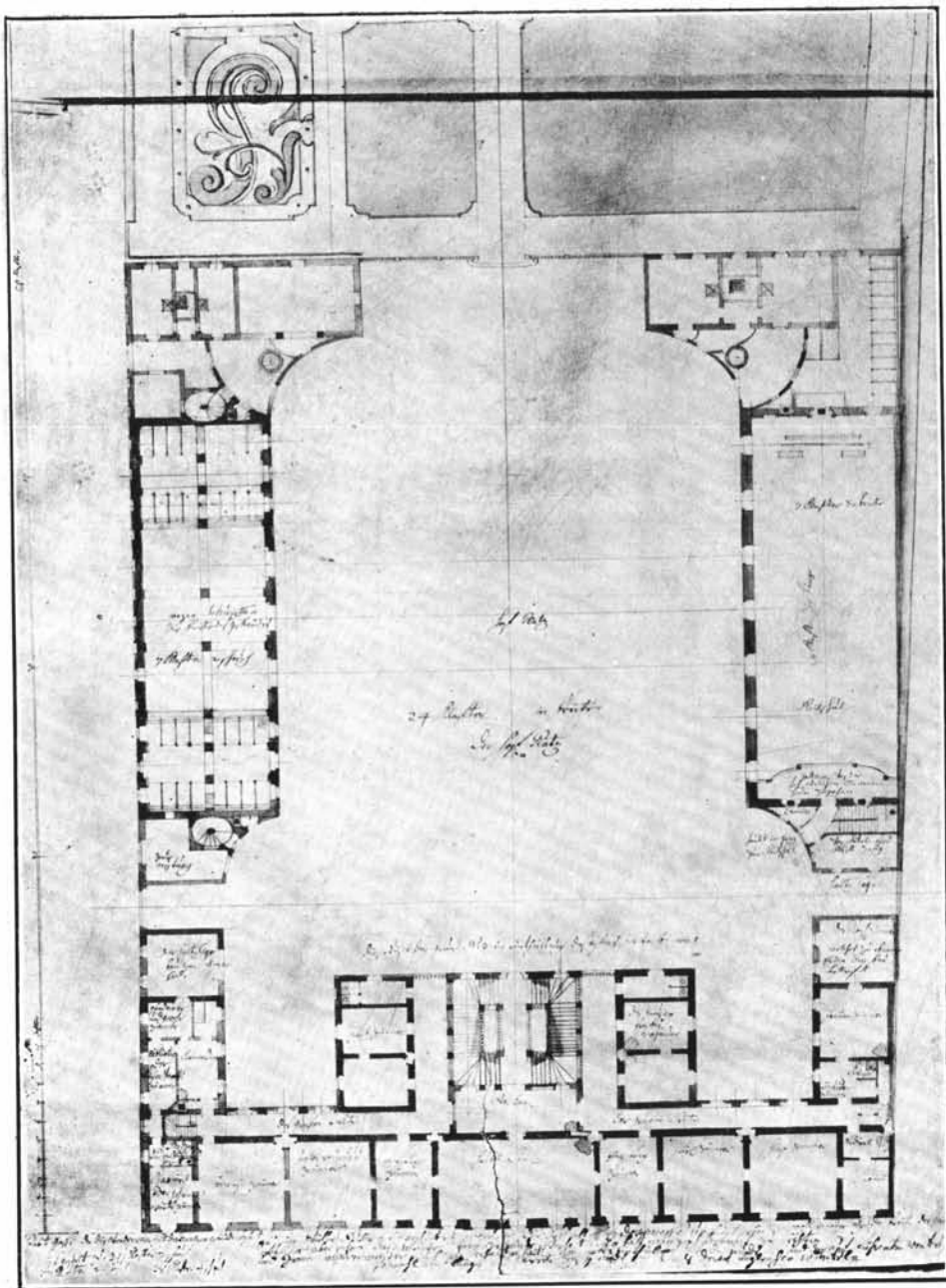
Károlyi József halálával (1803) fiai örökölték a palotát. Lajost és Györgyöt Pest városa 1830-ban felvette polgárai közé s ezzel új élet vonult be a régi palotába.²⁵⁾ 1831-ben kisebb javítások történtek, melyeket Zitterbart Mátyás végzett, aki egyidejűleg helyrehozta az Üllői-úti házat is.²⁶⁾ 1832-ben

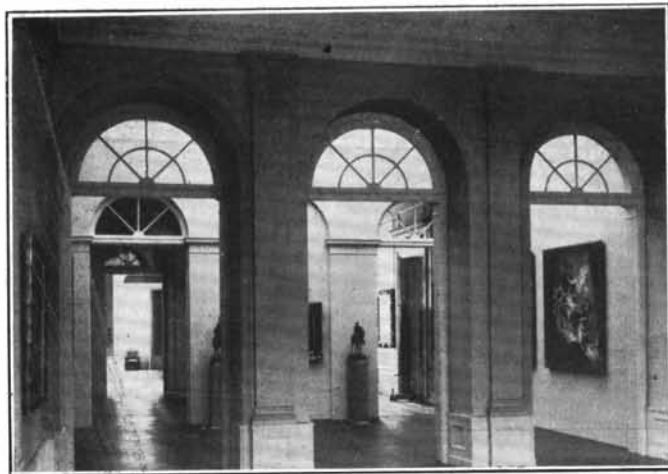
26. A Károlyi-palota alaprajzi terve 1769-ből.

27. Jung építőmester felvétele a Károlyi-palotáról (1778).

28. A Károlyi-palota átalakítási terve 1779-ből.

30. Részletek a mai Károlyi-palotából. 1. Melléklépcső. 2. Előcsarnok.

István és Lajos házrészét György gróf megváltotta s ezzel ő lett egyedüli tulajdonosa az ingatlanoknak.

Az új művészi áramlatban nevelkedett György gróf azonban már nem tudott megbarátkozni a régi barokkpalotával, mely kevés kényelmet nyújtott s ezért elhatározta, hogy az akkor gyors egymásutánban épülő házak klasszikus stílusában fogja azt átépíttetni. Ebben az időben már több jeles építőmestere volt Pestnek, elsősorban Polláck Mihály, aki nemcsak erőteljes művészegyéniségevel emelkedett ki, hanem tevékeny működése Pest arculatát is megváltoztatta. Mégis a zenei hangulattal telt biedermeier stílus, ez a bájos, de egyben vérszegény művészi irányzat a maga bécsi levegőjével könnyebben, közvetlenebbül hatalmába ejtette városunkat; s szinte előszeretettel igyekeztek ezt a bécsi hamisítatlan szellemiséget itthon is átültetni.

Pedig ebben az időben Bécs éppen az építészetben veszítette el a művészi irányítást, sőt meddőségében teljesen háttérbe szorult a többi államok új formakeresőivel szemben. A monarchia területén már a XVIII. század közepétől kezdve az építkezések szintere fokozatosan Magyarországra tolódik át s a század végének jelentősebb alkotásai már magyar földön emelkednek.²⁷⁾ A nagy mesterek, mint Hillebrandt, Fellner s különösen Hefele nemes klasszicizmusának művészi formanyelve révén az építészetben már Magyarországnak jut a hangadó szerep, melyet meg is tarthatott volna, ha az ország művészeti és kulturális téren nem kerül teljesen bécsi fennhatóság alá. A XIX. századi Pest hatalmas városfejlődése nemcsak számbelileg, de értékben is emelhetne volna művészeti fölényét, amint a bécsi hagyományoktól jobban szabadulni tudó Polláck Mihály fellépése tudott új irányt és lendületet adni a magyarországi építészetnek. Sajnos, a magyar törekvésekben nagyon sokszor látott a bécsi udvar és a dinasztia érdeklődést, aminthogy Pest kiépítését és terjeszkedését sem tartotta II. József kívánatosnak 1785 március 30-án kelt leiratában. Hazánkban a barokk-rokokó művészet a helybeli mesterek kezében ért el egyáltalában nem megvetendő kvalitatási fokot, akiknek legnagyobb érdemül tudjuk be, hogy alkalmazkodni is tudtak a magyar viszonyokhoz. De II. József korától kezdve a tartományosító politika, az abszolutisztikus intézkedések, a kizárólagos bürokratikus bécsi vezetés megállította a természetes fejlődés további lehetőségeit s bénító hatását erősen éreztette a művészetben. Egyedül irodalmunk felvirágzásának adott hatalmas lökést a magyar nyelv érdekében folytatott elkeseredett harc. A kamarai építészeti hivatal, a Bau-Commissiók, sőt maga a Szépészeti Bizottság is Bécs centralizáló hatalmának volt közvetítő és végrehajtó állami szerve. Ilyen helyzet mellett érthető, ha a különben tehetséges helybeli mesterek szerepköre lassanként másodrendű lett — bár továbbra is megvolt bennük az önálló akarás, a magasabbra törő esztétikai készség — s a kisebb építkezéseket leszámítva már nem a saját, hanem idegen, bécsi terveknek voltak kivitelezői, jobb esetekben interpretálói vagy módosítói. De meggyengült a céhek mintaképet adó és építő generációt nevelő tevékenysége is. A helyi művészetek kisugárzó ereje megszűnt. A testületek életében meglazult a tekintély és fegyelem azáltal, hogy a Bécsből ajánlott protekciós idegeneket felsőbb parancsra, erőszakkal segítették a felvételre.

8. Tanulmányok Budapest multjából II.

De ha kaptak is mestereink megbízásokat, azok ritkán voltak nagy koncepciójú feladatok, mert az új építészeti stílus a maga leegyszerűsítő és célszerűségeit hangoztató programjával a fantáziaszabadságot megkötötte s inkább az elméletek, az előírt szabályok szigorú betartását kívánta meg a tervezőktől. Az egyöntetűségben, az uniformizálásban, az utánzásokban természetesen különösebb problémák nem voltak. Csak bérházak, dísztelen kaszárnyák, köz- és szükségépítkezések folytak s egyedül a költségvetés okozott fejtörést, hogy a polgárok igénytelen házai is mennél nagyobb megtakarítással épüljenek fel. Mert a klasszicizáló törekvés, mely mindenütt a barokk helyébe lépett, nemcsak az ókori emlékek feltárását kísérő lelkesedésnek volt visszhangja, s nemcsak visszatérés akart lenni az antik hagyományokhoz, nem jelentett kizárólagosan szembe fordulást a szigorú építészeti szabályok határait átlépő szertelenségek ellen, hanem talán éppen olyan mértékben gazdasági és anyagi okoknak volt nagyon is szükségszerű következménye.

A francia forradalom, mely valósággal megdermesztette a művészetet, csak siettetette a hanyatlást s az előző korok erőteljes művészi akarása az ókori formák tétovázó keresésében, majd az érzelgős, szenvedő polgári romantika zátonyába jutott. A megrázkódtatás erős volt s a napoleoni idők után a mult hagyományaitól elszakadt művészet is békés nyugalom után áhitozott. Szinte önmaguktól menekülve, természetesen nem belső lelki ösztönöktől hajtva, hanem számító elméletekre támaszkodva megelégedtek az antik világ pusztá utánzásával is. S ha a *directoire*, majd az *empire* stílus pillanatokra legalább tagolási finomságokkal, az egyenesvonalúság uralmának könnyedségével és motívumgazdagsággal látta el az új formákat keresőket, a bécsi kongresszus után fellépő kábult légkörben a monarchia építészeti erőtlenségükben és fantáziaszegénységükben már alig tudtak nagy dolgokhoz felemelkedni. Szerencsésebb helyzetben voltak Olaszország és Franciaország, hol a stílusok változása nem annyira átvétel, mint inkább természetes fejlődési folyamat volt, hol az előző formanyelv jobban előkészítője volt a következőnek. Németországban is csak a *winckelmanni*, majd a *goethei* szellemtől megihletett berlini művészi kör kiváló építészeti tudták a klasszicizmust magasabbrendű monumentális architektúrává tenni. A két antik kultúrán nevelkedett államban nem az elmélet, vagy idegen átvétel s nem az imitatív keresés, hanem a lélekből fakadó, vérbeli közösség adta meg az új művészeti periódusnak formatisztaságát. S ezt az érettebb, tradíciókban megerősödött klasszicizmust hozta nálunk Polláck Mihály magával, akinek teremtményére bizony nagy szükségünk volt.²⁸⁾ Mert Pesten és Budán talán soha a magyar művészetben nem volt oly erős az idegen befolyás, soha e két város nem volt annyira Bécsnek kiszolgáltatva, s soha nagyobb sivárság művészeti téren nem uralkodott, mint éppen a nemzeti megerősödés korszakában, a XIX. század első felében. A festészet, szobrászat például teljesen elvesztette talaját (igaz ugyan, hogy a *biedermeier* építészet igénytelensége nélkülözni tudta ezen ágakat) s ezzel magyarázható, hogy nem is beszélve figurális plasztikáról, még a legegyszerűbb sírtáblákat vagy kőből faragott címert is Bécsben rendelték meg.

Ilyen művészi állapotok mellett ne csodálkozzunk, ha Károlyi

György is, mint általában főuraink, már megszokásból is Bécsben s nem helyben kereste nagy tervének megvalósítóját. A megbízást Anton Pius Riegl bécsi építésznek adta, aki 1832-ben készült el a tervekkel.²⁹⁾ A kivitelezést Hofrichter József jóhírű és már pesti születésű építőmester vállalta el s így ő nyújtotta be azokat a Szépítő Bizottságnak felülvizsgálatra.³⁰⁾ A bizottság tisztviselői jelentésükben az építési engedély megadására ajánlották a tervet, a vizsgálatnál azonban megfélekedtek arról, hogy a tervbe vett átépítésnél a homlokzat egy síkba hozása által a gyalogjárón kiugrás keletkezik, mely éppen városrendezési szempontból határozott elintézését vár. Abban a reményben, hogy megindulhatnak a munkálatok, maga Riegl is Pestre jött s bizonyára az ő tanácsára hívta fel Hofrichter a a hatóságok figyelmét a megoldatlan kérdésre s sürgős választ kért, nehogy a késedelem hátráltassa az építkezés megkezdését. A határozat szerint tekintettel arra, hogy itt egy előkelő stílusban épülő, kiváló és az utca szépségét emelő ház építéséről van szó, melynek összhangját megbontaná a ferdén haladó homlokzatrész, a kérelmet engedélyezhetőnek találták. (Da dermal das Graf Karolyische Haus fast ganz neu im hohen Styl gebaut wird, und es nicht schicklich ist, dass ein so ansehnliches Haus eine gebrochene Front-Linie habe . . . und diese Forrückung zur Zierde der Gasse unbedingt geschehen konte . . .) A szomszédos ház tulajdonosa, báró Wenckheimné tiltakozott ugyan az előreugró tűzfal ellen, mely szélső ablakaitól elfogta a kilátást, az engedély alapján azonban mégis elkezdték az építkezést, vagyis először a bontást.³¹⁾

Ha Riegl tervét vizsgáljuk, az az átalakításra kerülő régi palota állapotához viszonyítva lényeges eltérést alig mutat. Megmaradt az eredeti alaprajzi beosztás s a vesztibül kibővítésén és a lépcsőház áthelyezésén kívül csak a homlokzatot ültette át Riegl e kor ízlésének megfelelő stílusba, eltüntetve teljesen a barokk dekorációk nyomait. A tagolás, a ritmus egyszerűbb, világosabb és nyugodtabb lett. Koncentráció alig van, a középrizalit visszalépett a homlokzat falsíkjába s ha nem maradt volna meg a két oldalt szimmetrikusan lezáró oldalrizalit, a középtengely hangsúlytalanul olvadna bele az ablaknyílások egyenletesen ismétlődő soraiba. Csak egy kissé magasabb attika s a bejáratot közrefogó pilaszteres kapukeret utal a középre. Az épület lélekzetvétele lassú, szabályos; sehol semmi, ami a romantikus álmodozásnak nyugalalmát megzavarná. A keskeny, lapos pilaszterek, melyeknek folytonos ismétlődését alig nevezhetjük dekoráló szándéknak, nem is a tagolást akarják élnkíteni, hanem a szabályosságot, az egységet, a szerkesztést még világosabbá tenni. Az oldalrizalitok bár alig észrevehetően emelkednek ki a falsíkból, mégis nagyobb hangsúlyt kapnak, mint az elterpeszkedő középrész. Szigorú tektonizmus, nagyvonalúság, horizontális vonaláramlás és hűvös egyszerűség dominál benne. A klasszicizmus itt semmi kapcsolatot az antikkkal nem mutat, mert ha át is vesz egyes elemeket a régmúltból, azok vértelen, elernyedő funkcióteljesítéssel kerülnek egymás mellé. A belső átalakításokban már sokkal jobban érvényesül a célszerűség elve. Így a régi keskeny kapualj falai lebontásra kerültek s az alátámasztás szerepét kannelürozott dór oszlopok vették át, melyeknek nyugodt sorát azonban bántóan bontják meg a közbeiktatott erőteljes szögletes pillérek. Riegl megszünteti a régi kis

udvart is s azt a park felé tágas csarnokká alakítja át. Az így nyert szabad helyen kényelmes, zárt falakkal határolt, felülről megvilágított lépcsőházat emelhetett. Kibővült az egész középső traktus az oldalakon is s ezáltal még egy félkörben haladó melléklépcsőzetnek is hely jutott, melynek széles emeleti szakaszát szintén karcsú dór oszlopok tartják. A nemesen átértelmezett klasszicizmusnak egy megkapóan hangulatos, nyugodtvonalú, finom elosztású térképzésével állunk itt szemben. De még ennek a leg-hatásosabb részletnek megoldását sem vehetjük Riegl alkotásában eredeti újításnak, mert az elgondolást Pesten már jóval előbb, 1811-ben Hofrichter a Mária Valéria-utca 3. sz. ház és 1824-ben Polláck M. a József-tér 4. sz. ház lépcsőházában alkalmazta sokkal ünnepélyesebb térhatással.³²⁾ A szobák beosztása érintetlenül maradt.

Ezekkel a változtatásokkal indult meg az építkezés s bár a terv nem mutatja, valószínűleg Károlyi gróf kívánságára hatalmas címer készült koronázó dekorációként az oromzatra. Az oroszlánoktól tartott Károlyi-címert még ugyanazon évben Klieber József, a bécsi képzőművészeti akadémia igazgatója készítette el 2025 frt-ért, ami horribilis összegnek felelt meg akkor.³³⁾ A munkálatok nagyon lassan haladtak s még dolgoztak a homlokzaton, amikor 1833-ban elhelyezték az egyetlen plasztikai dísz. Miután csak 1834-ben kezdték meg a belső helyiségek kiürítését s kerültek egymásután eladásra a régi rokokóbútorok, csillárok stb., készülhettek el a homlokzat kiépítésével. Riegl további szereplését azonban teljes homály fedi. Nevével 1833-ban találkozunk utoljára, amikor Dietsmann Clemens bécsi, majd később Pesten letelepedett díszítőszobrásznak a belső frízek számára készült gipsz futódíszek és mennyezetdíszek fejében benyújtott számláját ellenőrzésképen sajátkezűleg aláírta.³⁴⁾ Mivel a bécsi építész 1832-ben volt Pesten utoljára, valószínűnek látszik Bierbauer Virgil azon feltevése, hogy az eredeti tervtől való eltérést talán Hofrichter módosításának kell tartanunk. Ez a feltételezett változtatás azonban csakis az utcai homlokzatra nézve volna elfogadható, melyet Hofrichter leegyszerűsített s ezáltal az épület külseje inkább nagy távlatra érvényesülő monumentálisítást kapott.³⁵⁾ Riegl életrajzi adatainak hiányában eddig nem tudtuk megállapítani, vajjon a következő időkre nézve nem kell-e esetleg halálával számolnunk, mert 1834-től kezdve új kezekbe került az építkezés. Károlyi azonban nem az építés vezetőjének, Hofrichternek, ennek a különben tehetséges pesti építőmesternek adta át a további irányítást, hanem ismét Bécshez fordult s ott Koch Henrik építész bízta meg a munkálatok folytatásával.

1834 tavaszán már az ő kezében van az egész építkezés s áprilisban a nem régen lebontott jelentéktelen egyiptizáló kerti és üvegház tervét nyújtja be a Szépítő Bizottságnak.³⁶⁾ Koch a még be nem fejezett palotán módosította Riegl tervét. Meghosszabbította a park felől erősen kiugró középrészt az oldalszárnyakig, melyeket még tovább vezetett, meghosszabbította a vesztibül oszlopsorát s megkezdte a belső helyiségek kiképzését.

1835 február 25-én Hofrichter is meghalt s Koch most már teljesen a saját intenciója szerint alakítja át a palotát, melynek munkálatai ekkor új lendülettel folytatódnak.³⁷⁾ 1837-ben már a belső helyiségek díszítésére kerül a sor, sőt egyes szobák lakható állapotban vannak. 1837/38-ban gyors egymásutánban érkeznek meg a Bécsben megrendelt bútorok, kandallók,

csillárok és mennyezetdíszek. De éppen így bécsi munka a legkisebb alkatrész is benne, mint a kilincsek, rácsozat, padlózat, üvegtáblák stb.

1838-ban ismét rettentő árvíz pusztítása akasztotta meg az építkezést, tetemes károkat okozva a palotában. Károlyi György, mint nagyatyja egykor, 200 hajléktalant helyezett el a díszes termekben. 1840-ben teljesen elkészült a palota, melynek felépítése rendkívül nagy összegbe, 1,240.000 frt-ba került.³⁸⁾ Mint valamikor az invalidusok palotája a bécsi hatalomnak volt bűszke hirdetője, úgy a Károlyi-palota is egyik íttfelejtett darabja a bécsi romantikus klasszicizmusnak. Monumentalitásban azonban nem tudja követni elődjét s falainak sivárságában, nyomott arányaiban még erősebben érezteti az idegenszerűséget, mely annyira elkülönült Polláck Mihály ugyanakkor épült Nemzeti Múzeumának erőteljes neo-klasszicizmusától. Annak idején lelkesedéssel írtak e palota szépségéről, de évek múlva erre az épületre is vonatkozott a Honderú megjegyzése, »hogy a különben szép Pest utcái csupa monotonía miatt ásítani kezdenek már egymásra.«³⁹⁾

Sem Riegl, sem Koch alkotó tehetségét a befejezett palota nem világítja meg eléggé. Művészi egyéniségüket ebből az egy alkotásból, melynek lényegét végeredményében a XVIII. századi barokképület formája szabta meg, megítélni nem tudjuk, mert szereplésükben kevés az eredetiség, az invenció. E nagyszerűséget ígérő feladatot, úgy érezzük, a helyi mesterek bármelyike több lendülettel oldotta volna meg, amint hogy e korszak művészetét nemesebben fejezik ki más pesti alkotások. Minden, ami e palotában a klasszicizáló stílus érvényre jutása mellett is a grandiozitásra való törekvést jelenti, mint a térképzés plasztikus és festői szellemisége, a cour d'honneur-elrendezés, tisztára barokk örökség; míg a XIX. század mestereinek kezén az átépítésben inkább a leegyszerűsítés, a dekorációk elhagyása, a tagolások összevonása, a tömörszerűség és a belső pazarabb kiképzése jutott jobban kifejezésre.

Koch, aki később Magyarországon telepedett le, a gróf Károlyi-család állandó építészé lett s megbízásukból építette fel a pesti palotán kívül a nagymihályi, csurgói, parádi, szentmihályi és a nyitrai megyei tót-megyéri kastélyt.⁴⁰⁾ Csak magáért a pesti palota és a csurgói kastély felépítéséért 20.000 forint tiszteletdíjat vett fel. Teljesen Koch szellemét tükrözteti vissza a pesti palota kertfelőli homlokzata, mely sok egyezést mutat a nagymihályi és csurgói kastélyok homlokzatával; de éppen így a termek és a lépcsőház is az ő elgondolásai, bár a belső helyiségek díszeit még nagyrészt Riegl tervezte. Az ajtók szupraportái, a kandalláberek, kandallók s egyéb stukkdíszek Koch iparművészeti felkészültségéről tanuskodnak, amit igazolnak az Iparművészeti Múzeumban őrzött rajzok is. Koch teljesen a bécsi Akadémia neveltje, akinek neo-klasszicizmusa azonban nem az antikizáló, hanem a romantikus iskola iránya felé hajlott. Működésének tere hosszú ideig Csehország volt, ahol számos kastélyt épített s onnan került a gróf Károlyi-család meghívására Magyarországra. Kazinczy egyik levelében az elragadtatás hangján írja róla, hogy Koch valóban zseniális építész s nagymihályi kastélya telve van formatisztasággal, frissességgel, levegős könnyedséggel.⁴¹⁾ Egy század távlatából, ma már túlzottnak találjuk

e lelkesedést, mert a csurgói kastélyt kivéve, alkotásai — melyek többnyire átépítések voltak — túlságosan józanul és hűvösen hatnak.

*

1841-ben volt az ünnepélyes házavatás, de a Károlyi-család életét csakhamar az 1848-as események zavarták meg. A palota, mely királyoknak, a hercegprímásnak, érseknek, főhercegeknek és szerencsétlen sorsüldözötteknek adott hajlékot, falai között láthatta a magyarfaló Jelasicsot, az első magyar miniszterelnök, gróf Batthyány Lajos elfogatását s szabadságharcunk legkegyetlenebb elfojtóját, Haynau bárót is, ki Károlyi Györgyöt fogságba ejtve, Pest legszebb palotáját foglalta le magának s e csendes szobákból indította el halált osztogató parancsait.⁴²⁾

100 év múltott el e palota építésétől s ezen idő alatt változtatás alig történt rajta. 1928-ban Budapest Székesfőváros vásárolta meg a gróf Károlyi György-féle I. sz. hitbizomány megosztás alatt álló vagyontömegéből egy már régebben tervbe vett értékes képtár és kiállítás céljaira s így a hosszú ideig lezárt belső termék is megnyitak a nagyközönség számára.⁴³⁾ E falak, melyek együtt emelkedtek városunk feltámadásával s összeforrtak Pestnek minden örömteljes és szomorú eseményével, szerény, komor külsejük dacára is legbeszédesebb emlékei a multnak.

Dr. Révhelyi (Réh) Elemér.

¹⁾ *Rómer Flóris*: A régi Pest. 1873. 118. l.

²⁾ *Szföv. Lvt.* Pesti tan-jegyzkv. 1696. máj. 4.

³⁾ *Friedreich Endre*: A budapesti piarista telek története. 1914. 33. l.

⁴⁾ Rómer F. id. m. 119. l. — Belvárosi telekkönyv. Szföv. Lvt.

⁵⁾ *Szföv. Lvt.* Belvárosi telekkönyv.

⁶⁾ Rómer F. id. m. 119. l. — Belvárosi telekkönyv. Szföv. Lvt.

⁷⁾ *Szföv. Lvt.* Pesti tan. jegyzkv. 1751. aug. — Wiener Diarium 1751. No. 66., 67.

⁸⁾ *Réh Elemér*: A régi Buda és Pest építőmesterei Mária Terézia korában. 1932. 57. l

⁹⁾ Tervrajzok a gróf Károlyi-nemzetség levéltárában.

¹⁰⁾ *Magy. Nemz. Múz. Levéltára. Gróf Barkóczy-család levéltára*, fasc. 5308—5309.

¹¹⁾ *Éble Gábor*: A Károlyi-grófok nagykárolyi várkastélya és pesti palotája. 1897. 62. l.

¹²⁾ *Pressburger Zeitung*. 1775. febr. 25., március 4.

¹³⁾ Tervrajzok a gróf Károlyi-nemzetség levéltárában.

¹⁴⁾ *Éble Gábor* id. m. 56—61. l.

¹⁵⁾ *Réh Elemér* id. m.

¹⁶⁾ *Réh Elemér*: Adatok a XVIII. századi építőmesterek működéséhez. *Archaeologiai Értesítő* 1931. XLV. 168. l.

¹⁷⁾ *Réh Elemér* id. m. 67. l.

¹⁸⁾ Gróf Károlyi-nemzetség levéltára. A^o 1779/80. Méltóságos Gróff Károlyi Antal Eö Excellentiája Pesti Házánál levő Új épületnek Számadása.

¹⁹⁾ Székesfővárosi Múzeum.

²⁰⁾ *Rösler Johann*: Kalender von Ofen und Pest. 1809.

²¹⁾ Tervrajz a gróf Károlyi-nemzetség levéltárában.

²²⁾ *Éble Gábor*: A nagykárolyi gróf Károlyi-család leszármazása. 1913. 51. l.

²³⁾ *Diarium Sr. Excellenz Herrn Grafen von Károlyi*. A gróf Károlyi-nemzetség levéltár-ban.

²⁴⁾ *Éble Gábor*: József nádor és Károly főherceg Pesten 1803—1804-ben. 11, 42. l.

²⁵⁾ Pest város decretuma aug. 24. és 27-ről a gróf Károlyi-nemzetség levéltár-ban.

²⁶⁾ Gróf Károlyi György főpénztári számadásai u. ott.

²⁷⁾ *Kapossy János*: Későbarokk építészet Magyarországon. *Magyar Művészet*. III. évf. 276. l.

²⁸⁾ *Zádor Anna*: Leopoldo Pollack és Pollack Mihály. *Archaeologiai Értesítő*. 1931. XLV. 187. l.

²⁹⁾ *Lyka Károly*: A táblabíró-világ művészete. 1922. IV. k. 74. l.

³⁰⁾ *Bierbauer Virgil*: Kasselik Fidelio és Hofrichter József pesti építőmesterek művészete. *A Magy. Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*. 1927. 63. l., u. itt közölve Riegl terve is.

³¹⁾ Szföv. Levélt. Versch. A. 5471. — Gróf Károlyi Gy. főpénzt. szám. a gróf Károlyi-nemzetség levélt. ban.

³²⁾ V: Régi pesti építőművészek. A Ház. IV. évf. 263 l. — Bierbauer V. id. m. 68 l. Petrik Albert. A régi Buda és Pest építőművészete III. k. 64. l.

³³⁾ Gróf Károlyi Gy. főpénzt. szám. u. ott.

³⁴⁾ U. ott.

³⁵⁾ Bierbauer Virgil. id. m.

³⁶⁾ Szföv. Levélt. Versch. A. 5914.

³⁷⁾ Liber defunctorum Eccl. Paroch. Pesthensis. sub. urb.

³⁸⁾ Éble Gábor. id. m.

³⁹⁾ *Lyka Károly*: A táblabíró-világ művészete. IV. k. 76. l.

⁴⁰⁾ Koch H. magyarországi működésének adatait Lyka Károly gyűjtötte össze a Thieme—Becker-féle Künstler Lexikon XXI. k. számára. — A gróf Károlyi-nemzetség levélt.-i anyagának felhasználásával újabb adatként közöljük Koch további hiteles alkotásait, a csurgói és a tótmegyeri kastélyt.

⁴¹⁾ Kazinczy F. levele gróf Majláth Jánoshoz 1820. VI. 30-án. Kazinczy levelezése, összegyűjtötte Váczy János. XVII. k. 175. l.

⁴²⁾ Éble G. id. m.

⁴³⁾ Budapest Székesfőváros júl. 4. közgyűlése.